

ЕТНО-ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ НАСЕЉА ТЕМСКА¹

Растислав Стојсављевић¹, Игор Лешчешен¹, Ђурђа Миљковић¹, Кристина Калкан¹

Примљено: 20.01.2015. | Прихваћено: 25.05.2015.

САЖЕТАК: У раду су дате основне етнографске и демографске карактеристике мештана села Темска. Овај регион је вековима био између културних утицаја српског и бугарског етно-елемента па су многи обичаји и етно-називи измешани и доста се разликују у односу на карактеристичне српске и бугарске обичаје. Темштани кажу да се некада на сваки празник, а поготову на оне највеће изграло „оро“ и чула песма чак до врхова Старе планине. Данас је тога све мање. Млади се селе у градове, песма је утихнула док старији мештани жељно ишчекују радознале пролазнике да проговоре са њима по коју реч. У раду је описан начин привређивања, народно градитељство као и народна ношња која је изузетно специфична. Свакодневни обичаји и они око празника не разликују се само између ове регије и околних већ често и између појединих насеља, а поменути су и најкарактеристичнији кулинарски специјалитети овог насеља. Међутим, потребно је напоменути и основне демографске карактеристике овог краја како би се кроз националну, верску, образовну и старосну структуру, економске делатности и миграције покушала успоставити подлога за одређене културне елементе етноса који овде живи.

Кључне речи: етнологија, демографија, Стара планина, Темска, општина Пирот

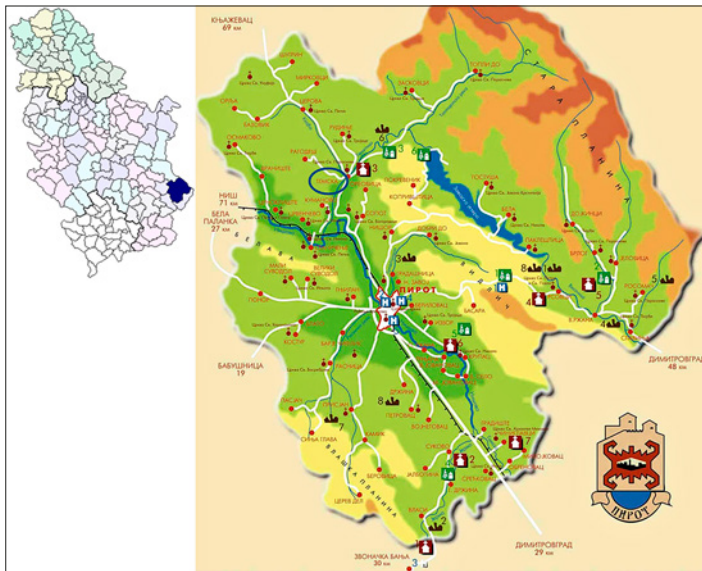
УВОД

Насеље Темска се налази у Источној Србији, 15 km северно од Пирота, у подножју Старе планине. Са својих 707 становника (по попису из 2011. године) спада у већа насеља у општини Пирот. Кроз село протиче река Темштица, десна притока Нишаве, која настаје спајањем Топлодолске реке и Височице. Темска је смештена у долини реке Темштице. Са северозапада кроз један део села протиче и река

¹ Истраживање извршено у оквиру истраживачког терена "Темска 2010" у организацији ДМИ "Бранислав Букуров"

¹ Департман за географију, туризам и хотелијерство, Природно – математички факултет, , Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад; контакт: ralegeo87@yahoo.com

¹ ДМИ „Бранислав Букуров“ Трг Доситеја Обрадовића 3, 21000 Нови Сад

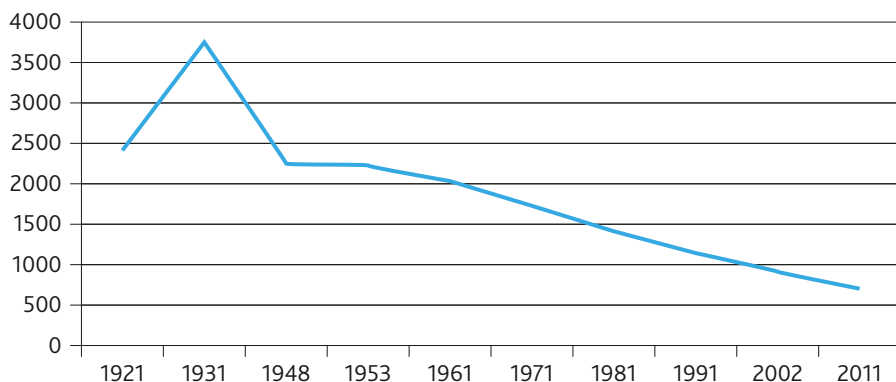

Прилог 1. Положај насеља Темска у општини Пирот

Клајца, десна притока Темштице, а на излазу из села према Пироту у Темштицу се улива са њене леве стране Габровнички поток. Околна села су много мања од Темске. Рудиње се налази 2,8 km северно, Рагодеш је 3,8 km западно, а на 2,5 km југоисточно од Темске налази се село Ореовица. Географски положај је повољан јер се налази у долини реке док су около узвишења као што су Бабин нос, Темачко брдо и Кулиште. Кроз насеље пролази и магистрални пут Пирот – Књажевац па је саобраћај интензиван. Не тако велика удаљеност од Пирота условљава да насеље није на периферији. Ваздушном линијом насеље је удаљено 13,5 km од Бабиног Зуба и 18 km од Миџора (прилог 1). Насеље Темска је специфично по својим етновредностима знајући да је од краја XIX века па до данас њено становништво примило доста бугарских обичаја па се у селу запажа шароликост етно елемената.

ОПАДАЊЕ БРОЈА СТАНОВНИКА КАО ГЛАВНИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОБЛЕМ

Насеље Темска има проблем са опадањем броја становника и демографским старењем као и већина руралних насеља у Источној Србији. Први званичан попис у Краљевини СХС извршен је 1921. године, тада је у Темској живело 2445 становника. По попису из 1931. године, Темска је имала рекордан број становника у својој историји, 3745 становника (Лешчешен и сар., 2013). Први попис после Другог светског рата показује значајан пад броја становника, 2244. На ово смањење броја становника од 1501 лице је пре свега последица претходног рата и окупационости овог дела тадашње Краљевине Југославије од стране Бугарске. Кроз све наредне пописе број становника је у сталном опадању, да би на задњем попису на-

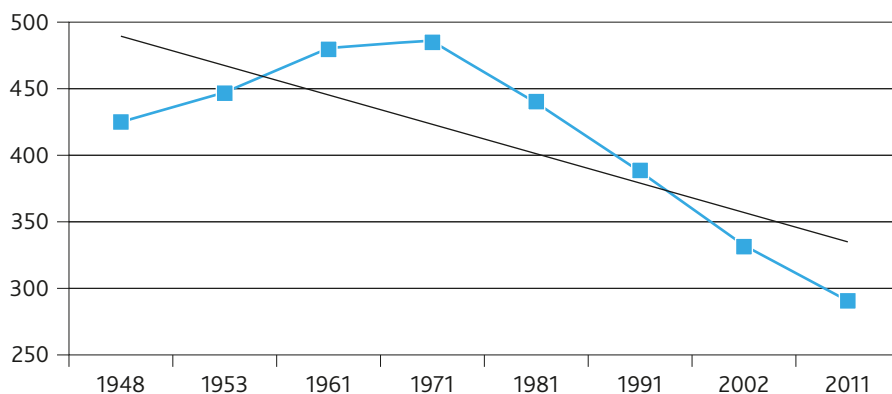

Прилог 2. Кретање броја становника у насељу Темска у периоду 1921-2011

Извор: Лешчешен и сар., 2013.

бројано свега 719 житеља, што представља свега петину становника у односу на попис из 1931. године (прилог 2).

Уколико се погледа прилог 3. уочава се пораст броја домаћинства до пописа из 1971. године да би потом почео опадање до данашњих дана. У периоду после Другог светског рата до данас насеље Темска је имало највише домаћинства 1971. године и износило је 485, да би по последњем попису у насељу било 291 домаћинство. Опадање броја домаћинства је такође у додиру са исељавањем становништва из руралних средина према Пироту и Нишу јер младо становништво не види перспективу у животу и раду на селу у којем већином остају старачка домаћинства.

Прилог 3. Кретање броја домаћинства у насељу Темска у периоду 1948-2011.

Извор: Републички завод за статистику, књига 21.

Ако се погледа табела 1. види се да је у насељу Темска највише домаћинства са два члана док је најмање домаћинства са пет чланова. Као и већина руралних насеља тог краја, у насељу Темска изузетно је висок проценат самачких домаћинства који је већи од општине Пирот и Србије. Иста ситуација је и са домаћинствима са два члана, док је проценат становништва са три, четири, пет и шест и више

чланова мањи од просека за Србију и општину Пирот. Приказ руралности насеља се показује и кроз мањи просек чланова домаћинства (2,46) у односу на Србију (2,88) и општину Пирот (2,85).

Табела 1. Упоредни приказ броја чланова домаћинстава за Србију, општину Пирот и насеље Темску према попису из 2011. године

Број чланова домаћинства	Србија (%)	Општина Пирот (%)	Темска (%)
1	22,3	20,6	31,6
2	25,7	28,2	32,0
3	19,2	18,9	15,1
4	18,3	18,8	11,0
5	7,9	7,6	3,1
6+	6,7	6,0	7,2
Просек	2,88	2,85	2,46

Извор: Републички завод за статистику, књига 21.

ЕКОНОМСКА АКТИВНОСТ СТАНОВНИШТВА И ВРСТЕ ДЕЛАТНОСТИ ЗАСТУПЉЕНЕ У ОПШТИНИ ПИРОТ

Уколико се погледа прилог 5. увиђају се доступни подаци на нивоу општине Пирот који показују много већи број неактивних од активних лица. То доказује да у селима углавном остају пензионери или земљорадничко старије становништво.

Табела 2. Активност становника општине Пирот по попису из 2011. године

Активност		Број	
Активни	Запослени	17338	
	Незапослени	7004	
Неактивни	Пензионери	33586	15761
	Ученици/студенти		11838
Укупно		57928	

Извор: Републички завод за статистику, књига 14.

Уколико се погледа табела 2. увиђа се да се највећи број становника општине Пирот ради у прерађивачкој индустрији (36,3 %). Значајан број становника се бави трговином на велико и мало (11 %) и у државној управи и социјалном осигурању (8,7 %). Највећи број становника из сеоских средина општине Пирот, па и у насељу Темска се бави пољопривредом (8,4 %).

Табела 3. Подела становништва општине Пирот према делатности коју обавља по попису из 2011. године

Врста делатности	Број	%	Врста делатности	Број	%
Пољопривреда, шумарство и рибарство	1454	8,4	Пословање некретнинама	7	0,0
Рударство	25	0,1	Стручне, научне, иновационе и техничке делатности	340	2,0
Прерађивачка индустрија	6288	36,3	Административне и помоћне услужне делатности	292	1,7
Снабдевање електричном енергијом, гасом, паром и климатизација	251	1,4	Државна управа и одбрана; обавезно социјално осигурање	1507	8,7
Снабдевање водом; управљање отпадним водама, контролисање процеса уклањања отпада и сличне активности	301	1,7	Образовање	1031	5,9
Грађевинарство	767	4,4	Здравствена и социјална заштита	1131	6,5
Трговина на велико и трговина на мало; поправка моторних возила и мотоцикала	1901	11,0	Уметност, забава и рекреација	177	1,0
Саобраћај и складиштење	575	3,3	Остале услужне делатности	232	1,3
Услуге смештаја и исхране	408	2,4	Делатност домаћинства као послодавца; делатност домаћинства који производе робу и услуге за сопствене потребе	1	0,0
Информисање и комуникације	164	0,9	Делатност екстериторијалних организација и тела	0	0,0
Финансијске делатности и делатности осигурања	465	2,7	Непознато	21	0,1

Извор: Републички завод за статистику, књига 15.

Ипак, економска делатност није увек била доминантна у индустријском сектору, поготово у сеоским срединама. Начини привређивања су се мењали из деценије у деценију.

НАЧИН ПРИВРЕЂИВАЊА

Привреда је набављање и производња средстава за живот. Привређивање је, дакле, сваки облик делатности усмерен на задовољавање људских потреба, не само биолошких већ и материјалних (Барјактаревић, 1977).

Земљиште у долини реке Темштице је типа флувисола и регосола, највише настало алувијалним наносима реке. Земљиште није тако велике плодности као у крајевима где се претежно налазе чернозем и црница (Антоновић, 2008). За овај крај везује се гајење пшенице, кукуруза, конопље и грожђа. Кукуруз се сејао у нижим пределима тј. у равници. Земља се орала ралом и воловима. Рало је некада било дрвено. Након што се направе „**бразде**“ тј. редови, посеје се кукуруз. Сејао се ручно. Затим се „**издрљачи**“. Дрљача је као и рало такође била дрвена. Да би се уклонила трава, копало се мотиком која се у овом крају назива „**койачка**“. Кукуруз се такође брао ручно. Након бербе, „**ћолузина**“ се везивала врбом у сноп. То се и данас запажа у многим селима у Србији. Пшеница се сејала ручно из торбе која је прављена од козије длаке. Жетва се такође вршила ручно, српом. Жетву су обављале жене које су називане „жетварке“. Обично је 15 жетварки косило на једном хектару жита (Стојаковић, 2010). Након жетве, пшеница се везивала „**врзачкама**“ тј. канапима у „**ћейшине**“ - десет снопова. Када прође који дан пшеница се везивала у „**кладње**“ - двадесет снопова, како би се сушила. Снопови се затим носе на гувно и развежу се где их потом газе коњи. Жито се носило у „**вейрењачу**“ док се слама прикупљала дрвеним вилама. Ветрењача је дрвена направа која је служила за чишћење жита. Жито се чувало у дрвени „**ћресек**“ - нека врста дрвеног ковчега. Један део жита се носио у воденицу, те се добијало брашно. Ђубрило се природним путем - стајским ђубривом. Конопља се, такође, сејала у овим крајевима и то у равници.

У овом крају су, такође, гајени раж и овас, мада много су мање заступљени од кукуруза и пшенице. Од воћа гајене су шљиве, јабуке а највише грожђе. Некада је у овом крају било пуно винограда и то највише у брдима. Дан када се бере грожђе, назива се „**Гроздобер**“. Након обраног грожђа, правило се вино. Један део грожђа чувао се за зиму у „**коше**“ - врста корпе. У овом крају неговано је и пчеларство које се задржало и до данашњих дана. Риболов је био слабо развијен. Мрежа за хватање рибе у пиротском крају назива се „**сркме**“.

Што се тиче сточарства највише су гајене овце, козе и краве. Штале су се правиле комбинацијом блата, камења и дрвета, како би стоци било топлије. Животиње су углавном боравиле у „**ћојаши**“, у брдима. Појата је сточарска зграда, која се диже у планини, далеко од куће, грађа и облик су јој јако променљиви (Цвијић, 1987). У појати су током године већи део времена боравили и пастири који су чували стоку. Уз појату се налази и просторија где се чува сено и остала храна за животиње. У дворишту се поред куће налази и „**ћлевња**“. У плевњи се чувало сено, слама и „**шашке**“. У амбар се чува пшеница и кукуруз.

У пиротској општини још из XIX века постојали су многобројни занати: грнчари, поткивачи, колари, столари, абације, опанчари, мутавџије итд. (Баришић, 2010).

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО, ПОКУЋАНСТВО, УРЕЂАЈИ И ПОСУЂЕ

Некада је кућа првобитно имала само једну просторију, била је једнодељна, једноћелична. Прави народни појам везан је за ону највећу просторију, у којој огањ гори и у коју се најпре споља улази (Цвијић, 1987).

У Темској као и у осталим селима овог краја запажа се карактеристичан тип куће које се називају „*кованице*“. Основа тј. скелет куће је дрвен, најчешће прављен од храста, облепљен блатом и сламом. Кров су чиниле наслагане камене плоче које се могу видети и данас на понекој кући. Касније су куће покривене „*ћеремигом*“ тј. црепом.

Куће су грађене у бодручном систему од лаке и еластичне дрвене грађе пуње-не чатмом. Куће су прекривене великим и тешким каменим плочама (Родић, 2010).

За живот људи су поред станишта и кућа неопходни и одређени предмети за свакодневни живот. То су пре свега намештај, различити уређаји и посуђе (Ивков, 2002).

Средиште варошког и сеоског породичног живота старих Пироћанаца обележавале су *ижа* (главна соба) и заједничка трпеза, као симболи заједнице порекла живота и егзистенције (Стојанчевић, 1978). У средини иже налазило се огњиште на коме се кувало. Изнад огњишта, на гредама куће је било окачено месо и на тај начин се сушило.

Намештај је био оскудан, намењен тек за основне потребе. Спавало се на креветима који су били од дрвета- тополе, храста, јеловине. На креветима се налазила „*сламарица*“ која је служила као душек. Сламарица се правила тако што се опшију две „*црпе*“ и напуне сламом. Црге су ткани вунени прекривачи.

Такође су постојали и прекривачи од ражи тзв. „*рајоже*“. Црге су такође служиле за прављење јастука. Исти је принцип као и код сламарица, споје се две мале црге и напуне сламом. Старији Темштани кажу да ништа топлије није било него покривати се цргом зими. У Темској су се такође ткали ћилими за различите намене.

Оригиналност пиротског ћилима заснива се на специфичној технологији, али и на квалитету материјала (вуне, доје). За ткање се користи квалитетна сирова бела вуна (за основу) вишебојна вуна- за потку. Површина ћилима је подељена на поље и плочу. Шаре и мотиви су геометријски. Касније се као шаре јављају лист, цвет, грана, софра, чешаљ. Геометријски мотиви и орнаментика увек су преовлађујућа, па чак када су на ћилимима стилизоване људске фигуре попут ловца, девојке са соколом (Панајотовић, 2007).

Сто и столице су такође били дрвени. Столице су биле ниске тзв. „*ѿроношци*“. У неким насељима столице су се називале „*столничке*“ (Родић, 2010). Сто је такође био низак и дугачак. Одећа се чувала у ковчезима. Користиле су се лампе „*с’виѿиљ*“. Кувало се у земљаним „*ѿрницама*“ који су стајали изнад огњишта, слично данашњем котлићу. Јело се из земљане посуде која се у Темској назива „*ѿаница*“. Посуда из које се такође служило јело назива се „*ћувеч*“ и данас се користи у неким домаћинствима. Ђувеч представља земљану тј. глинену посуду често украшавану разним шарама. Као и данас, од прибора се користи виљушка коју мештани Тем-

ске називају „**вилаца**“. Вилаца је била дрвена. Такође се користила и дрвена кашика тзв. „**ложица**“. Месило се у посуди која се назива „**којања**“. Хлеб се развлачио оклагијом тј. „**расџаљкама**“, на „**крућу**“. Пекао се у „**вурњи**“ - земљаној пећи. Осим у вурњи, хлеб се пекао у „**црејњи**“. Црепња се правила од глине помешане са козјом длаком и пшеницом. Од тако помешане смесе обликовала би се овална посуда и кад би се осушила, била је припремљена да се у њу стави хлеб или погача. Преко црепње односно преко хлеба стављао се „**вршњак**“ - плехани предмет у коме се стављао жар.

У „**н’ћвама**“ се чувало брашно. Интересантан предмет у коме се правило масло назива се „**бућкало**“. Отуда правити масло, у пиротском крају каже се „**бућкайи**“. Дрвена посуда која се користила за млеко приликом muže крава, назива се „**ведро**“. Купус се чувао у дрвеној „**каци**“. Након бербе грожђа, да би се сачувало за зиму, грожђе се стављало у корпу тј. „**коше**“. Пећ која се зими ложила назива се „**ћумбе**“ - направљена је од плеха. Вода се са извора доносила у посуди која се назива „**сјовна**“ или „**шесџија**“, такође глинена. Вино се пило из дрвене „**бунцуле**“ а ракија из „**ибрика**“. За ношење хране, када се иде у поље, користила се посуда која се назива „**рукайика**“.

НАЦИОНАЛНА И ВЕРСКА СТРУКТУРА ОПШТИНЕ ПИРОТ И СТАРОСНА СТРУКТУРА НАСЕЉА ТЕМСКА

Пре прегледа обичаја локалног становништва потребно је утврдити њихову националну и верску припадност како би се добио потпуна повезаност између националне и верске припадности становништва са обичајима из старина. Народни обичаји су у великој већини случајева повезани са религијом и црквом.

Табела 4. Национална структура у општини Пирот по попису из 2011. године

Националност	Број	Националност	Број	Националност	Број
Срби	53232	Македонци	67	Словенци	3
Албанци	19	Муслимани	9	Украјинци	4
Бугари	549	Немци	5	Хрвати	42
Буњевци	1	Роми	2576	Црногорци	25
Власи	1	Румуни	1	Остали	25
Горанци	80	Руси	9	Неизјашњени	971
Југословени	47	Русини	3	Регионална	3
Мађари	10	Словаци	3	Непозната	242

Извор: Републички завод за статистику, књига 4.

Ако се погледа табела 4. увиђа се да је доминатно српско становништво са уделом од 92 %. Од националних мањина нешто је више Рома (4,4). Иако је овај крај током прошлог века био више пута изложен бугаризацији становништва, по попису из 2011. године свега 1% становништва Пирота се изјаснило да припада бу-

гарској етничкој заједници. Оно што представља интересантност је и 1,7 % неизјашњеног становништва па би се за ову групу становништва могло претпоставити да долази из мешовитих српско – бугарских бракова.

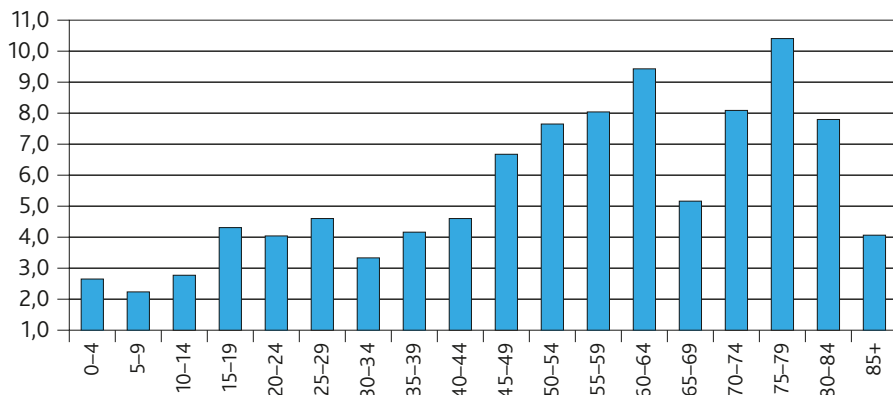
Табела 5. Верска структура у општини Пирот по попису из 2011. године

Вероисповест	%	Вероисповест	%
православна	94,60	источњачке вероисповести	0,01
католичка	0,15	остале вероисповести	0,01
протестантска	0,02	агностици	0,01
остале хришћанске	0,02	нису верници	0,44
исламска	0,03	нису се изјаснили	2,88
непознато	0,55		

Извор: Републички завод за статистику, књига 4.

Уколико се погледа табела 5 види се да доминира православно становништво са 94,6. То је за 2,6 процената становништва више него оних који су се изјаснили као Срби па се претпоставља да становништво које се изјаснило као бугарско припада овој верској групи као и део ромског становништва. Скоро пола процента становништва се изјаснило да нису верници, док се скоро 3 % становништва није изјаснило.

Уколико се погледа прилог 4 увиђа се да је највећи проценат становништва у старосној групи 75-79 године (10,4 %). Потом следи становништво у старосној групи 60-64 (9,5) године. Поражавајућа је чињеница да је у насељу Темска 45 % становника старо преко 60 година. Најмањи удео има старосна група 5-9 година (2,2 %), а потом старосна група деце до четири године (2,6 %). Такође, евидентна је чињеница да млади до 20 година учествују са свега 12 % у укупном становништву Темске.

Прилог 4. Старосна структура становништва насеља Темска по попису из 2011. године

Извор: Републички завод за статистику, књига 2.

У табели 6 могу се уочити разлике између процената одређених старосних категорија на примеру Србије, Пиротске области, Пиротске општине и Темске. Процент људи који припадају старосној групи 75-79 година је дупло већи у насељу Темска него у остала три случаја. Још је израженија ситуација са старосним групама 80-84 године и преко 85 година у којима је проценат људи у Темској три пута већи од просека у остала три случаја. Већ напоменута чињеница да становништво преко 60 година у Темској има удела са скоро 45 % је много више него што је просек за Србију (24,8), Пиротску област (30,5) и Пиротску општину (28,1). Процент пунолетних је у Темској скоро 90 %, док у прва три примера не прелази 85 %. Такође, велика неповољност је и то што је просечна старост становника Темске за десет година већа од прва три примера.

Табела 6. Упоредни преглед старосне структуре становништва Србије, Пиротске области, Пиротске општине и насеља Темска

Старосна категорија	Србија (%)	Пиротска област (%)	Пиротска општина (%)	Темска (%)
0-4	4,6	3,6	3,8	2,6
5-9	4,9	4,1	4,2	2,2
10-14	4,8	4,4	4,6	2,8
15-19	5,6	5,2	5,5	4,3
20-24	6,1	5,7	5,9	4,0
25-29	6,7	5,8	6,1	4,6
30-34	6,9	5,7	6,0	3,3
35-39	6,9	6,2	6,5	4,2
40-44	6,5	6,4	6,7	4,6
45-49	6,7	6,9	7,1	6,7
50-54	7,2	7,4	7,5	7,6
55-59	8,3	8,3	8,2	8,1
60-64	7,4	8,0	8,0	9,5
65-69	4,7	5,6	5,4	5,1
70-74	4,9	6,1	5,5	8,1
75-79	4,2	5,7	4,9	10,4
80-84	2,5	3,3	2,9	7,8
85+	1,1	1,8	1,4	4,0
Пунолетни	82,4	84,8	84,1	89,8
Просек (године)	42,2	45,4	44,2	53,2

Извор: Републички завод за статистику, књига 2.

МИГРАТОРНА КРЕТАЊА У ОПШТИНИ ПИРОТ

Аутентичност фолклорних обичаја неког краја зависи и од броја различитих обичаја које донесу миграциона лица. Велики број имиграната у неки крај може изменити или заменити обичаје у неком крају. Због свог географског положаја општина Пирот била је позната по великом броју миграторних лица. Сеоско становништво је углавном мигрирало у град Пирот, док су становници истог углавном одлазили у неки од оближњих већих градова, Ниш, Лесковац или даље.

Табела 7. Периоди миграторних кретања у општини Пирот

Период миграције	Број миграната	Процент миграната
Пре 1980. године	14012	58,3
1981 – 1985	1956	8,1
1986 – 1990	1685	7,0
1991 – 1995	1482	6,2
1996 – 2000	1215	5,1
2001 – 2005	1148	4,8
После 2006. године	1637	6,8
Непознат период	916	3,8
Укупно	24051	100,0

Извор: Републички завод за статистику, књига 9.

Као што се може приметити у табели 7, највећи број миграната у општини Пирот везан је за период пре пописа из 1981. године. Осамдесетих година прошлог века било је више миграција (15,1 %) него деведесетих (11,3 %). Нешто већи број миграната примећен је у задњих десетак година. Претпоставља се да је разлог томе мигрирање младог становништва из сеоских средина у градска.

Као што се може уочити из табела 8, највећи број миграната у општини Пирот је долазио из Србије или одлазио у места у оквиру исте државе. Највећи број миграната се кретао између насеља општине Пирот (60,1 %), док је 17,6 % миграната долазило из других општина Пиротске области (Бабушница, Бела Паланка и Димитровград). Што се тиче мигранта из или у друге државе, највећи број њих је мигрирао према Босни и Херцеговини, Македонији и Хрватској или долазио из њих. Услед ратова током 90-их година прошлог века, за претпоставити је да су већина њих били имигранти.

Табела 8. Миграотна места у општини Пирот

Место миграције	Број миграната	Процент миграната
Из Србије	22618	94,0
Из другог насеља*	14452	60,1
Из друге општине*	4236	17,6
Из друге области*	3930	16,3
Из других држава	1430	5,9
Босна и Херцеговина**	250	1,0
Македонија**	287	1,2
Словенија**	47	0,2
Хрватска**	333	1,4
Црна Гора**	65	0,3
Остале државе**	448	1,9
Непознато	3	0,0
Укупно	24051	100,0

* припадају колони из Србије; ** припадају колони из других држава

Извор: Републички завод за статистику, књига 9.

НАРОДНА НОШЊА

Карактеристично одевање, заједно са украшавањем и накитом назива се ношњом. Она представља све оно што људи носе да би се заштитили и улепшали (Барјактаревих, 1977). У насељу Темска ношња припада тзв. шопској ношњи (Велкова, 2010).

У Темској је **мушка ношња** једноставнија од женске. Мушкарци су носили вунене панталоне. Горњи део одеће је била бела кошуља. **Кошуља** је кројена од платна изатканог од конопље. Делови су: предње и задње „платно“ (предњи и задњи део кошуље), умети платна са стране кошуље („бочници“), око вратног изреза „јака“ и рукави (Велкова, 2010). Преко кошуље облачио се јелек. Поред већ поменутих вунених панталона носиле су се и панталоне „**бременци**“. Бременци су шивени од белог сукна. У зимске дане и по хладнијем времену сељаци су носили „**кожувe**“ од овчије коже беле или црне боје. Ношене су две врсте кожуха – дужи до колена и краћи до појаса (Велкова, 2010). Мушкарци су носили појас који је обично био прошаран у неколико боја. Појас се у Темској назива „**тканица**“ као и у многим сеоским крајевима у Србији.

На главама су носили шубаре од јагњеће коже. Шубаре су касније замењене шајкачама. Као и код женске ношње, ноге су красиле вунене чарапе и опанци од свињске коже.

Основне одевне елементе **женске ношње** чине кошуља типа тунике, сукно, модро, колија, кожух, тканица, прегаче као и обућа од пресне коже. За покривање

главе карактеристична је капа каица, бела марама забратка и шамија зејтинлија. **Сукно** је хаљина без рукава и представља карактеристичан део ношње по којем се шопска ношња издваја у односу на ношњу у другим крајевима Србије. Израђено је од црног домаћег ваљаног сукна, без рукава и дуга до испод колена (Велкова, 2010).

Кад је у питању женска ношња у овом крају, свакако је препознатљива по „з’бну“ дугачком јелеку који су носиле девојчице, девојке, све до старијих жена. Рађени су од пругастиг платна „алаце“ или турске свиле, која се увозила са Истока. Радиле су га искључиво терзије у Пироту. Зубун припада хаљетку отвореног типа, без рукава је, испуњен памуком и прошиван. Постава је од белог памучног платна. Ношен је преко дуге кошуље са престилком (Велкова, 2010). Испод з’бна носила се бела ткана кошуља-туника. Женска кошуља је била обично украшена чипком. Најчешће су кошуљу шили од платна изатканог од конопље – „грснице“, због чега се кошуља називала „грсничарка“. Преко сукна или зубуна, опасиван је више пута уски танки појас „**ћканица**“ (Велкова, 2010).

Преко кошуље и з’бна, носила се „**ћрестилка**“ тј. кецеља. Жене су на глави носиле „**шамиије**“ односно мараме. У горњем делу је савијена тако да прави „шопку“ испод које се код млађих види коса, најчешће чешљана „на раздељак“. Шамиије је везивана испод браде, ређе на врату (Панајотовић, 2007). Шамиије су израђиване у разним бојама, често су украшаване везом и ситним украсом тј. „**ласкавицама**“. **Колију** су облачили преко сукна по хладнијем времену и зими. Израђена је од небојеног сукна, најчешће суре или „сигаве“ – природне боје овчије вуне (Велкова, 2010). Девојке које су потицале из имућнијих породица носиле су прслук тзв. „**лићак**“. Украшаван је гајтанима разних боја на грудима, око изреза за руке и по целом дну (Велкова, 2010). На ногама су жене носиле опанке од свињске коже. Везени део на пети опанка се назива нашивка (Филеки, 2010). Као и мушкарци, жене су носиле вунене чарапе вежене различитим цветним мотивима.

Што се тиче **дечије ношње**, није се пуно разликовала од ношње одраслих. Када је дете још мало, оно носи хаљинице било да је мушко или женско. Бебе су повијане у пелене тзв. „**ћосћилци**“.

ОБРАЗОВНА СТРУКТУРА ОПШТИНЕ ПИРОТ

Уколико се погледа табела 9. примећује се да је у сеоским насељима општине Пирот већи проценат становништва без школске спреме, са непотпуним или потпуним основним образовањем. У осталим степенима образовања сеоска насеља општине Пирот значајно заостају за прва три примера.

Табела 9. Упоредна образовна структура Србије, Пиротске области, општине Пирот и сеоских насеља општине Пирот

Школска спрема	Србија (%)	Пиротска област (%)	Општина Пирот (%)	Сеоска насеља (%)*
Без школске спреме	2,7	2,7	2,0	3,6
Непотпуно основно образовање	11,0	15,9	14,1	25,2
Основно образовање	20,8	24,5	22,7	27,5
Средње образовање	48,9	44,1	46,7	38,1
Више образовање	5,7	5,7	6,1	3,0
Високо образовање	10,6	7,0	8,3	2,4
Непознато	0,4	0,2	0,2	0,2
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

* сеоска насеља у општини Пирот

Извор: Републички завод за статистику, књига 3.

ОБИЧАЈИ

Обичаји су регуле (норме, правила, поступци, облици понашања), које временом појединим људским групама наметну животне прилике. Обичаји, као врста прописаних радњи и облика понашања у одређеним приликама, део су духовне културе. Они су врста живе архиве, живих доказа о напорима, развоју и успону људи. Све обичаје можемо да сврстамо у три групе: друштвене, привредне и религијске, мада се они често узајамно преплићу и мешају (Барјактаревић, 1977).

Обичаји у начину живота Темштана заузимају веома важно место. Како стасасу нове генерације, обичаја је све мање. Међутим, старије становништво препричава како је то некада било и труди се да сачува традицију.

Сеоска слава у Темској је **Трнова Петка** или Мученица Параскева. Слави се 8. августа. Овај празник прослављају сви мештани Темске. Како обичај налаже, спрема се ручак, уз који обавезно иде славски колач, вино и кувана пшеница. Темштани славе славу три дана, преслава, слава и дан после славе. Најчешћа слава поред Светог Николе је Свети Аранђел. **Спасовдан** је други празник по значају у селу и дугогодишњи обичај је да кроз село иде литија.

Карактеристичан обичај су „литије“, ношене атаром села до „миросаног“ дрвета. То дрво сматрано је светим; веровало се да село штити од природних непогода. Са њега се не беру и не једу плодови; не секу се и не кидају гране. Под њим се не спава, јер човекова душа за то време лута, па може да буде изложена утицају натприродних бића. Понегде се сматра да ће, ако се „миросано“ дрво засече, из њега „потећи крв“ (Панајотовић, 2007).

Обичаји око Ђурђевдана

Ђурђевдан се нарочито прославља у Темској. Шестог маја по изласку Сунца млади одлазе у поље и беру цвеће „**згравац**“. Када наберу пољско цвеће и здравац, исплету се четири венца. Први се плете како би се окитила овца, други за јагње док се са трећим украшава посуда- „**ведро**“. Венац који се ставља на „ведро“ скида се и поставља на дрво које до тада није имало рода (Панајотовић, 2007).

Четврти венац је највећи и по обичају, кроз њега пролазе овце. Затим се скупљају мештани и одлазе на појату. Такође се носи и храна како би се што веселије прославио овај празник. Као што је већ речено, овце пролазе кроз највећи венац и прва овца која прође, помузе се кроз погачу са отвором и од тог млека се прави сир.

За **Лазареву суботу** карактеристичан је обичај „Лазарица“. Девојчице иду од куће до куће окићене венчићима од цвећа и певају песме за здравље док их домаћини дарују слаткишима и ситним поклонима. Ако је у кући недавно рођена беба, Лазарице певају:

*„Овде има лаленце, лаленце, лаленце,
мајини си ја љубиш, дајини си ја будеш,
лаго, лаго, лаго, будеш“.*

*Ако је у кући девојка која треба да се уда, Лазарице певају:
Овде има девоћа, девоћа, девоћа
изнела је дарове, наместила си олове, дочекује свашове,
лаго, лаго, лаго, свашове“.*

*Ако је у кући жена неројкиња, Лазарице певају:
Овде има царица, царица, царица,
Шије цару кошуљу, са свилени кончићи и средрну илицу,
Лаго, лаго, лаго, илицу“.*

*Ако је у кући момак који иде у војску, Лазарице певају:
„Овде има момченце, момченце, момченце,
код њеј моме долазе,
Кесин чешаљ доносе,
да му илешу лармицу, да ја исираше у војску.“*

*Ако је у кући момак који треба да се ожени, Лазарице певају:
„Овде има момченце, свилено му конченце,
Што ја дабо не жениш, да се с њиме веселиш,
Лаго, лаго, лаго, веселиш“.*

Обичаји око Божића

За Бадње вече се спрема посна вечера. Меси се колач који се назива Божији колач. Затим, меси се и колач Бачва који представља симбол вина. Обичај је да се спремају колачи који представљају симболе: куће, њиве, ливаде, баште, колачи Овчарник и Говедарник. Прави се и пита од тикве и купуса. Пита се изнесе напоље са ситом у коме је стављено парче од колача који представља њиву. Колач је пре-ливен вином. На Бадње вече долазе Машкаре, односно маскирана деце која певају песме, а домаћини их даривају бомбонама и орасима. Обичај је да се дозива Церман (Бог), уз речи:

*„Цермане, Цермане дођи сад да вечерамо,
Ово је ситџа вечера,
Немој леџос да нам долазиш.“*

На Бадњак се у кућу уносила слама, која се стављала на средину собе. На њој се вечерало, а затим спавало и на тај начин се дочекивао Божић.

Постоји обичај да се на Божићно јутро упали слама која је постављена испод неке воћке. Ово се ради зато што постоји веровање да ће тако побећи змије, односно зло. У зору долази положник, тј момак кога дочекује домаћин. Младић у кућу улази са речима:

*„Добро јуџиро домаћине, славиш ли младої Боїа?
Домаћин одјовара: Славим, славим!“*

Затим положник пали прву ватру, узима гранчицу и држећи је у ватри каже:

*„Колико искрица ваџре, џолико здравља.
Колико искрица ваџре, џолико сџоке.
Колико искрица ваџре, џолико сређе...“*

На „Игњатов дан“ 20. децембра иде се на „коледу“ - коледари обилазе домове суседа и рођака и низом магијских радњи жели се домаћину срећа и благостање. (Панајотовић, 2007). Коледари су обичај кога и данас има у Темској. Као и Лазарице, момци иду од куће до куће маскирани. При уласку у кућу кажу:

„Ми у кућу, Бої из куће.“

Пред њих се тад бацају ораси. При изласку из куће кажу:

„Ми из куће, Бої у кућу.“

На овај дан се меси хлеб који се назива Коврждан.

Готово свако село у пиротском крају, тако и Темаска, има камене крстове-, „оброке“ који су, на неки начин, замењивали цркве тамо где их није било. Кад се крај њих пролазило, скидала се капа и крстило се. Крај „оброка“ посвећеним појединим свецима, обављани су многи, по својој природи, црквени обреди, а на дан сеоске славе тамо се „секао колач“ (Панајотовић, 2007).

Обичаји око свадбе

Под свадбеним обичајима подразумевају се све припреме, радње и обреди који претходе венчању, затим свадбено весеље и све што се дешава док оно траје, као и догађаји и обреди непосредно после свадбе (Влаховић, 1978).

Свадба је некада у Темској трајала три дана. Обичај је да невесту бирају родитељи или бабе и деде. Недељом се обавља чин венчања у цркви. Прво кум са младожењом и сватовима одлази по младу, где се ките сватови, откупљује млада од стране девера, а затим се иде у цркву где се венчавају. Након венчања, млада иде код мужа у кућу, где је дочекује свекрва са маслом и медом. Обичај је да млада премазује прозор и врата у четири ћошка. Затим узима сито у коме је пшеница, бомбоне и шећер. Млада из сита то разбацује на четири стране света и пребацује сито преко куће, а младожења из пушке гађа јабуку. Понедељком је обичај да се одлази на извор уз музику. Млада се на извору испод пешкира клања свекру и свекрви у знак поштовања. При повратку са извора, кући их дочекују младини гости уз ручак и музику.

Избор брачног друга некада је у пиротском крају био право родитеља и родбине, док су се момак и девојка мало питали. Дешавало се, тако, да су млади видели једно друго тек кад су сви договори завршени (Панајотовић, 2007).

Обичаји око смрти

Када неко умре, за покој душе се спрема ручак. До дана сахране, ноћу се седи поред ковчега и чува се покојник. Према веровању, покојника не сме да прескочи мачка, да се не „урочи“ (поврати). На сахрани није уобичајено нарикање на гробу. Уз покојника се у ковчег симболично стављају: огледало, чешаљ, шоља, тањир, кашика, јер се верује у загробни живот. До четрдесет дана обичај је да се иде на гробље, где се носи хлеб, жито и пале свеће.

Погребни обичаји становништва пиротског краја заснивају се на анимистичкој концепцији да у тренутку смрти човек „испушта душу“ као и на веровању у „загробни живот“. „Душа“ као човеков „двојник“ одваја се од тела и наставља да „живи“ у другом свету. Веровало се да разне појаве предсказују одлазак „на онија свет“. У народу овог краја говорило се:

- „Ако кокошка пропоје као пет’л, некој из газдинуту кућу че умре!“
- „Ако видиш како пада дзвезда, некој ти је од роднине умрел!“
- „Штом куче по двор завива, че му умре газда!“
- „На Јосћини на чандије кука кукавица- некој че њим умре...“ (Панајотовић, 2007).

Посебно је био изражен страх од повампирења покојника, па је зато покриван покровом- да некога живог не урекне. Веровало се и да се покојникова душа може јавити и у облику неке животиње или инсекта. То је разлог што се, на пример, према мувама у просторијама где је покојник, приступало са страхопоштовањем.

Обичај око крштења

Крштење детета се обавља до четрдесет дана након рођења. Према обичају на бабине се не одлази све док се дете на крсти и до тад се оно не може видети.

Обичај лапот

Обичај убијања стараца познат је код Ескимана, код Индијанаца Северне Америке, у Океанији, у неким од црначких племена Африке... Предања спомињу овај обичај и код словенских народа, а по предањима из Источне Србије, убијање стараца звано лапот обављано је на свечан начин, уз присуство народа из села и околине. Према тим предањима, некада су и у овом крају, свечаним, ритуалним чином, убијани сви људи старији од 50 година. Обред је био једноставан: „старцу“ је на главу стављен хлеб (погача), ударано је ушицама секире преко хлеба, уз пропратне речи: „Не убијам те ја, него лебацат! У Темској су, каже прича, старе убијали, а затим их дрвеном куком вукли до једне стене, са које су их бацали у реку Темштицу (Панајотовић, 2007).

ТЕМСКИ КУЛИНАРСКИ СПЕЦИЈАЛИТЕТИ

За мештане села Темске основни производи су млеко и сир. Од њих се и данас праве укусна јела својствена овом крају. Тако је и познат „*белмуж*“. Прави се тако што се у скувано млеко дода млади сир који се растопи, након чега се дода кукурузно брашно.

У Темској се такође прави „*вурда*“ - може се рећи да има сличности са кајмаком, а прави се од скуване сурутке.

„*Јанија*“ је још једно јело карактеристично за овај крај. Спрема се тако што се скува месо у које се додаје црни и бели лук. Када се то укува додају се зачини. Уместо меса се може додати и риба.

У овом крају се такође спремају сушене паприке са месом као и сарме са листом од винове лозе. Прави специјалитети су пите односно „*банице*“ са сиром.

ЗАКЉУЧАК

У раду су приказане демографске карактеристике које су условиле присутност одређених етнографски карактеристика насеља Темске. Углавном доминира старо становништво које још чува обичаје и фолклорно наслеђе. Миграторна кретања младих негативно утичу на старосну структуру насеља па самим тим постоји опасност од заборављања обичаја аутентичних за овај крај.

Етнографске карактеристике села Темске су великим делом сличне и у околним селима, у селима Висока и уопште пиротског краја. Рељеф и клима су условили начин грађења кућа као и доступни материјал. Још један битан климатски

утицај се огледа у ношњи Темштана које се није пуно разликовало зими и лети. За Темску, гајење конопље као и чување оваца, коза и крава у великој су допринели да одећа буде направљена управо од природних материјала- вуне и коже. Такође и сами предмети за покућанство су израђивани од вуне- ћилимови, црге, затим рагоже- од ражи. Разни обичаји Темштана воде порекло из паганских дана. Може се приметити да у обичајима животиње заузимају посебно место, које су сматране на неки начин „светима“ и поштоване су током самих обреда. Биљке такође имају важну улогу током празника, рођења и крштења детета, свадби, као и обичаја око смрти. Ово се може повезати и с тиме да све што се правило, почевши од предмета, ношње, припремања јела, уопште есенцијалних потреба човека, има везе са биљкама и животињама те је њима дата специјална улога у обичајима.

Нажалост, обичаји су се мало очували с обзиром да се млађе становништво сели у веће градове, док се по који комад ношње може видети код неких старих Темштана и у Музеју Понишавље у Пироту. Природне лепоте, погодни услови за бављење сточарством, оживљавање старих заната и организовање различитих етнолошких манифестација треба да привуку становништво на повратак и на тај начин допринесу развоју као и очувању културе и традиције овог краја.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Антоновић, Г., (2008): *Земљишта слива Нишаве*, Институт за земљиште, Београд.
- Баришић, Р., (2010): Занати у Пироту и околини, *Гласник Етнографској музеја у Београду*, vol 74, бр. 1. стр. 173-234.
- Барјактаревих, М., (1977): *Основе етнотипе етнолозије и основе регионалне етнологије*, Нови Сад.
- Велкова, С., (2010): Народна ношња у Високу и Горњем Понишављу у збирци музеја Понишавља у Пироту, *Гласник Етнографској музеја*, 74/2, стр. 17-91. Београд.
- Влаховић, П., (1978): Свадба у савременим условима живота на територији Србије, *Гласник етнографској институција*, Београд.
- Ивков, А., (2002): *Географске основе етнологије*, Скрипта, Природно-математички факултет, Департаман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.
- Лешчешен И., Космина, К., Стојсављевић, Р., Котрла, С., Радојчић, С. (2013): Моралитет насеља Темска током 20. века, *Зборник радова ДГТХ*, бр. 42, стр. 28-36, Нови Сад.
- Панајотовић, Г., Т. (2007): *Пироћанци*, Пирот.
- Републички завод за статистику, Први резултати пописа становништва, домаћинства и станова у Републици Србији у 2011. години. стр. 1-101. Београд
- Републички завод за статистику, књига 2., Старост и пол. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
- Републички завод за статистику, књига 3., Школска спрема, писменост и компјутерска писменост. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.

- Републички завод за статистику, књига 4., Вероисповест, матерњи језик и национална припадност . Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
- Републички завод за статистику, књига 9., Миграције . Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
- Републички завод за статистику, књига 14., Занимања. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
- Републички завод за статистику, књига 15., Делатности. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
- Републички завод за статистику, књига 21., Упоредни преглед броја домаћинства 1948-2011. Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији.
- Родић, З. (2010): Народно градитељство и становање у Пироту и околини, *Гласник Етнографског музеја*, 74/1, стр. 109-142. Београд.
- Стојаковић, В. (2010): Народна (традиционална) земљорадња у пределу Висок (Пиротски крај), *Гласник Етнографског музеја*, 74/1, стр. 143-172. Београд.
- Стојанчевић, В. (1978): Етнодемографске карактеристике и друштвена обичајна традиција Пирота и пиротског краја у време ослобођења од Турака (1878-1890). *Гласник етнографског института*. Београд.
- Филеки, И. (2010): Вез и чипка у Пироту и околини, *Гласник Етнографског музеја*, 74/2, стр. 93-114. Београд.
- Цвијић, Ј. (1987): *Сабрана дела*. Антропогеографски и етнографски списи. Београд.